

Araştırma Makalesi / Research Paper

İSMAYIL ŞIXLININ BƏDİİ DİLİNƏ LEKSİKOQRAFİK YANAŞMA

Şahla AHMADOVA*

Öz

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri olan Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı müasir dövrdə ən çox oxunan, əsərləri təkrar-təkrar nəşr olunan, adı məktəb dərslərlərindən düşməyən, haqqında tədqiqat işləri yazılan ədiblərdəndir. İ. Şıxlının əsərlərinin dili araşdırmaların mövzusu olsa da, xüsusən məşhur “Dəli Kür” əsərinin dili tədqiq olunsa da, onun bədii dilinin lüğətçilik üçün əhəmiyyəti diqqətdən kənar qalmışdır.

Bu məqalədə İsmayıl Şıxlının bədii dili leksikoqrafik yöndən təhlil olunur, müxtəlif tipli lüğətlərin, xüsusən izahlı lüğətlərin tərtibində istifadə olunması yolları araşdırılır, İ. Şıxlının dilinin lüğətinin tərtibinin vacibliyi vurğulanır.

İ. Şıxlı leksikasının maraqlı doğuran qismi Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində olmayan, lakin oxucunun qarşısına çıxma biləcək az işlək leksikadır. Belə sözlər kifayət qədərdir və həm ümumi lüğətlərdə, həm də yazıçı lüğətində təmsil olunmalıdır. Məsələn: **yehrlənmək** - zolaq şəklində nizama biçilmək, nizama biçilib zolaq şəklində düzülmək; **züllə papaq** - qıvrım tükü dəridən tikilən çox hündür papaq növü. XI Ordu əsgərlərinin baş geyiminə də xalq arasında qədim papaq növünü xatırladığı üçün züllə papaq demişlər; **heykirmək** - bağırmaq, böyürmək, hayqırmaq.

İ. Şıxlının dili etnoqrafik leksika ilə zəngindir. Şıxlının əsərlərində xalqın həyatı, məişəti, adət-ənənələri ilə bağlı bəzi sözlərin geniş ensiklopedik izahını tapmaq mümkündür:

İynəlik - Novruz bayramı adətlərindən biri.

Geliş Tarihi/ Date Applied: 15.06.2021

Kabul Tarihi/ Date Accepted: 03.06.2022

Makalenin Künyesi: Makalenin Künyesi: Ahmadova, Ş. (2022). “İsmayıl Şıxlının Sanatsal Dilinə Sözlük Bilimsel Yaklaşım”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 54, 69-92

DOI: 10.24155/tdk.2022.207

Doç. Dr., Bakü Sıvyan Üniversitesi, shahla.ahmadova.a@bsu-uni.edu.az. Bakü/ Azərbaycan

ORCID ID: 0000-0003-0400-0393

cıdırhəngi - izahlı lüğətdə qeydə alınmayıb. Cıdır yarışlarında ifa olunan zərblı havanın və rəqsın adı.

dirədöymə - izahlı lüğətdə yalnız oyun adı kimi qeydə alınsa da, İ. Şıxlı dilində həm də rəqs havasının adı kimi rast gəlinir.

Ümumi izahlı lüğətlərin tərtibində dildə sözlün bütün mənalərini əhatə etmək üçün bəzən dörd-beş yazıçının yaradıcılığından istifadə etmək lazım gəlir. İ. Şıxlı sözlün çoxmənalılıq imkanlarını məharətlə sərgiləyə bilir, sözlün məna tutumunu təqdim etmək üçün lüğət materialı verir. Məqalədə **daban** sözlünün 4 mənada, **kötük** sözlünün üç mənada işlənməsinə dair illüstrativ material göstərilir.

İ. Şıxlı yaradıcılığını leksikoqrafik baxımdan araşdırmaq və maraqlı dil faktlarını üzə çıxarmaq Azərbaycan dili adlı bir xəzinənin tərkib hissələrinin toplanması, dil bankının (korpusunun) zənginləşməsi, çoxcildlik ümumi lüğətlərin tərtibi işinə də xidmətdir.

Açar sözlər: Lüğət, izahlı lüğət, leksikoqrafiya, leksikoqrafik yanaşma, leksikoqrafik təhlil, semantik struktur.

İsmayıl Şıhlı'nın Sanatsal Diline Sözlük Bilimsel Yaklaşım

Öz

Azərbaycan edebiyatının öndə gələn şəxsiyyətlərindən biri olan halk yazarı İsmayıl Şıhlı; çağdaş zamanda ən çox okunan, eserləri defalarca yayımlanan, okul ders kitablarında her zaman yer alan, hakkında araştırmalar yapılmış yazarlardandır. İsmayıl Şıhlı'nın eserlərinin dili, özellikle ünlü eseri *Deli Kür*'ün dili araştırmaya konu olmasına rağmen, edebî dilinin sözlükçülük açısından önemi ihmal edilmiştir.

Bu makalede İsmayıl Şıhlı'nın edebî dili sözlük bilimsel bir bakış açısıyla analiz edilmekte olup farklı sözlük türlerinin, özellikle açıklamalı sözlüklerin kullanım yolları araştırmakta, İsmayıl Şıhlı'nın dilinin sözlüğünün hazırlanmasının önemi vurgulanmaktadır.

İ. Şıhlı sözlüğünün ilgi çeken kısmı, Azərbaycan dilinin açıklamalı sözlüğünde olmayan fakat okurun karşılaşılabileceği daha az kullanılan kelime hazinesidir. Bu tür kelimeler yeteri kadar var ve bu kelimeler sadece yazarın sözlüğünde değil aynı zamanda genel sözlüklerde de temsil edilmelidir. Örneğin: **yehrələnmək** - şerit şeklinde sırayla kesilmek / sırayla kesilip şerit şeklinde düzülme. **Züllə papaq** - kıvrıkcık kürkten yapılmış çok uzun bir şapka türü. XI. Ordu askerlerinin şapkalarına da halk arasında eski tip şapkaları hatırlattığı için **züllə papaq** da deniyordu. **heykirmək** –bağırmaq, haykırmak.

İ. Şıhlı'nın dili, etnografik kelime hazinesi bakımından zengindir. Şıhlı'nın eserlerinde; insanların yaşamı, yaşam tarzı, gelenek ve görenekleriyle ilgili bazı kelimelerin geniş bir ansiklopedik açıklaması bulunabilmektedir:

İynəlik - Nevruz bayramının geleneklerinden biri.

cıdırhəngi - Açıklamalı sözlükte geçmemektedir. At yarışlarında yapılan vurmali çalgı ve dansın adı.

dirədöymə - Açıklamalı sözlükte sadece bir oyun adı olarak kaydedilse de İ. Şihli dilinde kıvrak bir ezgi gibi de yer almaktadır.

Açıklamalı bir sözlüğü derlerken bazen dildeki kelimelerin tüm anlamlarını tam olarak kapsayabilmek için dört veya beş yazarın eserlerine bakmak gerekir. İ. Şihli; kelimenin çok anlamlılık ve sesteş imkânlarını ustaca gösterebilmekte, kelimenin anlam tutumunu sunmak için tek başına sözlük materyali vermektedir. Makalede **taban** kelimesinin dört ve **kötük** kelimesinin üç anlamda kullanımına ilişkin açıklamalı bir materyal sunulmaktadır.

İ. Şihli yaratıcılığının sözlük bilimsel bakış açısıyla incelenmesi, ilgi çekici dil gerçeklerini ortaya çıkararak yazarın diline ilişkin bir sözlüğün hazırlanması, Azerbaycan dili adı verilen bir hazinenin bileşenlerinin toplanması, dil bankasının zenginleştirilmesi, çok ciltli genel sözlüklerin hazırlanması işine de hizmettir.

Anahtar Sözcükler: Sözlük, açıklamalı sözlük, sözlük bilim, sözlük bilimsel yaklaşım, sözlük bilimsel çözümleme, anlamsal yapı.

Lexicographic Approach to the Literary Language of Ismail Shikhli

Abstract

One of the important dictionaries that should be compiled in Azerbaijani lexicography is the dictionaries of the writer's language. The purpose of this article is to research this language from a lexicographic approach (method) and to give its lexicographic analysis for the preparation of theoretical bases for the dictionary of Ismail Shikhli's language. It is not accidental that the language of the People's Writer of Azerbaijan Ismail Shikhli is chosen for the preparation of a dictionary of the writer's language. I. Shikhli's works have been published repeatedly for many years, they have readers of all ages, and are always included in the secondary school curriculum. His work has always been of interest to researchers, both in terms of literary studies and language.

The most interesting part of I. Shikhli's lexicon has less frequent words, which doesn't occur in the explanatory dictionary of the Azerbaijani language, but reader can come across with it in Shikhli's works. Such words are sufficient and should be represented not only in the author's dictionary, but also in general dictionaries. For example, "yahralanmaq"- to be trimmed in the form of a strip / to be trimmed and lined up in the form of a stripe. **Zulla hat** - a very tall type of hat made of curly fur. The hats of the soldiers of the XI Army were also called **zulla hats** because they reminded the people of the ancient type of hats. "**haykirmak**" – to shout, to scream.

I. Shikhli's language is rich in ethnographic vocabulary. In Shikhli's works one can find a wide encyclopedic explanation of some words related to the life, standards, customs and traditions of the people:

"**iy nalik**"- one of the traditions of Novruz holiday.

“**jidirhangi**” -explanatory dictionary hasn't registered it. The name of percussion based music and dance performed in horse races.

“**diradoyma**” - although it is registered only in the explanatory dictionary as the name of the play, it is also found as the name of a dance in the language of I. Shikhli.

In compiling an explanatory dictionary, it is sometimes necessary to use the works of four or five writers in order to fully cover all the meanings of words in the language. I. Shikhli is able to skillfully demonstrate the possibilities of the word, such as polysemy, homonymy, and provide vocabulary material alone to present the meaning of the word. In this regard, the article presents an illustrative material on the use of the word *heel* in four meanings and the word *root* in three meanings.

Preparing a dictionary of the writer's language by studying Shikhli's work from lexicographic point of view, revealing interesting language facts is not only a monument set up with the author, but also a service to the work of collecting components of a treasure called the Azerbaijani language, enrichment of the language corpus, compilation of multi-volume general dictionaries.

Keywords: Dictionary, lexicographic approach, lexicographic analysis, semantic structure, illustration.

Giriş

Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında özünəməxsus mövqeyi olan, orijinal dəsti-xətti və şəxsiyyəti ilə seçilən İsmayıl Şıxlı milli mentalitet, vətənin azadlığı, müstəqillik duyğusu ilə yazıb yaratmışdır. (Gulusoy&Guliyeva, 2021: 63). İ. Şıxlı yaradıcılığı, fəaliyyəti və şəxsiyyəti ilə bir bütövlük təcəssümü kimi sağlığında xalqın yanında, ölümündən sonra yaddaşlarda yer almışdır. Müstəqillik yolunda xalq hərəkatının öncüllərindən olması ilə həqiqətən xalqın yazıçısı olduğunu təsbit etmişdir. Prof. Buludxan Xəlilov müəllimi olmuş görkəmli yazıçı haqqında belə yazır: “İsmayıl Şıxlı ... Bu ad çox şey deyir. Bu ad çəkilən zaman əsl müəllim, görkəmli alim, istedadlı yazıçı, kişi xarakterli bir insan yada düşür”. (Xəlilov, 2014: 5).

İsmayıl Şıxlını xoşbəxt yazıçı taleyi olan ədiblərimizdən saymaq olar; əsərləri təkrar-təkrar nəşr olunur, hər yaşda oxucusu vardır, əsərləri orta məktəb dərsliklərindən düşmür, haqqında tədqiqat işləri yazılır. Bununla belə, yazıçının dilinin tam öyrənildiyini demək olmaz. Ədəbi baxımdan da yazıçının əsərlərinə yenidən baxılmalıdır. Sovet dövründə yazılmış məşhur “Dəli Kür” əsərində dövrün ictimai-siyasi durumu, hakim təbəqənin imperiya ambisiyaları, azlıqda olan və əzilən xalqların vəziyyəti, eləcə də maarifçilik ideyalarının ifadəsi və s. məsələlər, subliminal mesaj ötürən

ayrı-ayrı epizodlar, dialoqlar, fikirlər bu gün, müstəqillik dövründə də aktual olaraq qalır. Məsələn:

Semyonov qubernatorun sözlərini yenidən xatırladı: “Biz buraya qoşunla, ordu ilə gəlmişik. Süngülər, qalalar olmasa bircə gün də hakimiyyəti əldə saxlaya bilmərik. (Şıxlı, 1968: 428); Yoxsa Siz öz maarif ordunuzu bizə qarşı qoymaq istəyirsiniz? Məsləhət görmürəm, cənab. (Şıxlı, 1968: 433)

Semyonov inana bilmirdi ki, onların zəhməti hədəf gedəcək. O, qəlblərdə yandırdığı maarif məşəlinin sönəcəyini heç cür ağılna gətirə bilmirdi. Onun ideali insanlığa xidmət etmək idi. O, elmi, maarifi bir işıq, bir nur hesab edirdi. Bunu söndürmək yox, daha da gücləndirmək lazım idi. (Şıxlı, 1968: 433-434)

Ümumən balaca millət olmaq bədbəxtlikdir. Hərə bir qapaz vurur, gözünü açmağa qoymur. (Şıxlı, 1968: 140)

Aforizm səciyyəli fikirlərlə ömrünün qürub çağında yazdığı “Ölən dünyam” əsərində də rastlaşmaq olur:

Axtalanmış adamdan kişi çıxmadığı kimi, axtalanmış cəmiyyətdən də kamil cəmiyyət ola bilməz. (Şıxlı, 2005: 335); Yaz qışı, yay yazı, payız yayı əvəz etdiyi kimi cəmiyyət də embrioloji mərhələlər keçməlidir. Əvvəlcə insanların zəhnində kamillik yaranmalı, təkamül yolunu keçib inqilaba gəlməlidir. (Şıxlı, 2005: 300)

İ. Şıxlının yaradıcılığı dil baxımından mütəmadi olaraq tədqiqatçıların maraq dairəsində olmuşdur. Yazıcının bədii dili prof. Qəzənfər Kazımov (Kazımov, 2009), prof. Əzizxan Tanrıverdi (Tanrıverdi, 2012), prof. Buludxan Xəlilov (Xəlilov, 2014) kimi tanınmış dilçilərlə yanaşı, magistr, buraxılış işlərinin obyektinə olmuş, bir neçə nəsil araşdırıcılara zəngin material vermişdir.

Prof. Q. Kazımov İ. Şıxlının dilinə, daha doğrusu, “Dəli Kür” romanının dilinə bir məqalə həsr etmişdir. O, məqalədə diqqəti daha çox az işlənən sözlərə, dialekt leksikaya, xüsusən etnoqrafik dialektizmlərə yönəlmiş, bəzi sözlərin izahını vermişdir. Məsələn: suvadağ (çay kənarında əhalinin içmək üçün su götürdüyü yer), su yolumu (suvadağa enən cığır), xır (çınqıl, əzilmiş xırda daş parçaları, qumlu torpaq) kimi söz və ifadələrin mənasını məhz bu məqalədə öyrənmək olar. Prof. Q. Kazımov məqalədə həmçinin yazıcı dilinin təbiiliyi, obrazlılığı, emosionallığı kimi cəhətlərə fikir vermişdir. “Göy inildəyib şaqıldadı. Selləmə yağış başladı. Suyun üzü atılıb-düşdü. Elə bil Kürü daşa basdılar” cümlələrini nümunə gətirən alim yazır: “Bu cür təsvir tarixi keçmişimizin müəyyən mərhələsinə həyat verən “Dəli Kür”ün özünə də həyat verir, onu oxucuya daha çox sevdirir” (Kazımov, 2009: 40). Həqiqətən, alimin nümunə gətirdiyi cümlələr nəsrə

obrazlılığa gözəl nümunədir. Təəssüflə qeyd edək ki, Azərbaycan lüğətçiliyi yalnız İ. Şıxlı bədii dilinin deyil, digər yazıçıların dilinin də leksikoqrafik baxımdan araşdırılmasının əskikliyi yaşayır. Bu cümlələrə obrazlılıq və emosionallıq baxımından yox, leksikoqrafik baxımdan yanaşsaq, əhəmiyyət kəsb edən dil faktlarını qeyd edə bilərik: *şaqıldamaq* sözü (ıldırım) *çaxmaq* mənasını da verir, sözün məna rubrikasiyasında “gülmək”, “sınarkən səs çıxarmaq” kimi mənalarla yanaşı yer alır; *selləmə* sözü sifət kimi güclü mənasını verib, yağış sözünü təyin edir. Bu cümlələr lüğətlər üçün gözəl illüstrativ material ola bilər.

Əzizxan Tanrıverdinin monoqrafiyası Azərbaycan dilçiliyində İsmayıl Şıxlının dili haqqındakı ən ciddi araşdırmalardan biridir. (Tanrıverdi, 2012). Monoqrafiya Azərbaycan ədəbiyyatında ən mükəmməl romanlardan hesab edilən “Dəli Kür”ün poetik dilinə həsr olunmuşdur, burada romanın poetikası və semantikası həm şifahi, həm yazılı ədəbiyyat kontekstində araşdırılır. Prof. Əzizxan Tanrıverdinin dil tarixi üzrə mütəxəssis olması bu araşdırmada da özünü göstərir, belə ki, “Dəli Kür”ün mətni “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” dastanlarının kontekstində təhlil edilir. Əsərin dili yalnız dastanlar deyil, şifahi xalq ədəbiyyatının digər nümunələri ilə: bayaqlar, eydirmələr, əfsanələr, mahnılar, eləcə də aşıq şeirləri ilə əlaqəli araşdırılır. Monoqrafiyada yalnız əsas obrazların deyil, epizodik obrazların dili də leksik və üslubi baxımdan nəzərdən keçirilir.

Bəhs edilən araşdırmalar daha çox leksikoloji, üslubi və poetika məsələlərini əhatə edir. İsmayıl Şıxlının dilinin müxtəlif tipli lüğətlərə material verdiyini və araşdırma nəticəsində daha çox material verə biləcəyini nəzərə alaraq, digər əsərlərini də əhatə etməklə Şıxlının dilinə leksikoqrafik rəkursdan da baxmaq önəm daşıyır.

Bu məqalədə İsmayıl Şıxlının dilinin leksikoqrafik təhlilini vermək, ümumi filoloji lüğətlər, eləcə də yazıçı dilinin izahlı lüğəti üçün illüstrasiya baxımından əhəmiyyətini üzə çıxarmaq qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Hər hansı dil materialının leksikoqrafik təhlili digər araşdırmalardan fərqli yanaşma tələb edir. Leksikoloji təhlildə nəticə çıxarmaq üçün bir neçə leksemlə kifayətlənmək mümkündür, məsələn, prof. Q. Kazımovun, yuxarıda söz açdığımız məqaləsində otuzə yaxın leksik vahid təhlilə cəlb olunur. Leksikoqrafik yanaşmada (xüsusən yazıçı dilinin lüğətinin tərtibində) məqsəd yazıçı dilini bütünlüklə araşdırmaq və canlandırmaqdır. Digər tərəfdən, leksikoloji araşdırmada tədqiqatçı mövqeyi hər addımda özünü büruzə verirsə, yəni tədqiqatçı öz sözünü deyirsə, leksikoqraf isə yazıçı leksikonunu onun öz dili ilə, illüstrasiyaların vasitəsilə təqdim edir.

Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi mənzərəsini təşkil edən dil bankının (korpusunun) tərtibi İ. Şıxlının zəngin bədii dilindən kənarında mümkün gö-

rünmür. İ. Şıxlının dilinin izahlı lüğətinin tərtibinin vacibliyi də bu həqiqətə söykənir. Əslində, yazıçı dilinin lüğəti tezaurus tipli olmalıdır, rast gəlinən bütün sözlər əhatə olunmalıdır. Yazıçı dilinin lüğətlərində müəllifin işlətdiyi ən kiçik vahidlərdən, məsələn: “və” bağlayıcısı, “o” əvəzliyindən tutmuş tezliyi ən az olanlaradək bütün leksik vahidlər maraqlı doğurur. Bəzən ilkin mərhələdə az işlək, orta işlək və digər maraqlı dil faktlarının ehtiva olunması da kifayət edir. Bu baxımdan, məqalədə ilk növbədə diqqət az işlək leksikaya və dil faktlarına yönəldilmişdir. Tətbiq olunan əsas metodlar təsviri və “komponent təhlil” metodlarıdır. Təsviri metod dil materialını əks etdirməyə, “komponent təhlil” metodu isə sözün semantik strukturunun rubrikasiyasına, yəni mənaların bölgüsünə, həmin mənaların iyerarxiyasının müəyyən olunmasına xidmət edir.

1. İsmayıl Şıxlı Dilində Az İşlək Sözlərə Leksikoqrafik Yanaşma

İ. Şıxlı leksikasının ən maraqlı doğuran qismi Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində olmayan, lakin Şıxlı yaradıcılığında oxucunun qarşısına çıxan az işlək leksikadır. Belə sözlər kifayət qədərdir və onların ümumi lüğətlərin sözlüyündə də təmsil olunması məqsəduyğundur. Bu qəbildən olan sözlərin ümumi lüğətlərdə yer alması lüğətin sorğu funksiyasına uyğundur və oxucu maraqlarına cavab verir. Məsələn:

yehrələnmək- zolaq şəklində nizamla biçilmək, nizamla biçilib zolaq şəklində düzülmək.

yehrə - biçilib zolaq şəklində tökülmüş ot. (ADDL, 2007: 545)

Bu sözün izahını prof. Q.Kazımov belə verir: “Yehrələnmək” feili Azərbaycan dilinin Qərb dialekt və şivələri qrupunda “biçilib, lakin yığılmamış ot zolağı” mənasında işlənən “yehrə” ismindən əmələ gəlmişdir; bizim bir neçə sözlə ifadə edə biləcəyimiz mənanı yığcam və dəqiq şəkildə ifadə edə bilir” (Kazımov, 2009:43).

Göy otlar yehrələnib uzanırdı. (Şıxlı, 1968: 132)

züllə - şiş, ucu sivri olan. **Züllə papaq** - qıvrım tüklü dəridən tikilən çox hündür papaq növü. XI Ordu əsgərlərinin papağına da xalq arasında qədim papaq növünü xatırladığı üçün **züllə papaq** demişlər.

Hamısının papağı eyni cür idi: alın yerinə qırmızı parçadan iri ulduz tikilmiş züllə papaq! (Şıxlı, 2005: 312)

zülləpapaq – şiş papaqlı, şiş papaq geyinmiş.

O, yenə odun götürüb ocağa atdı və birdən pəncərədən kəndin yollarında və məktəbin həyatında ora-bura qaçısan, qucaqlarında ot daşıyan zülləpapaq əsgərləri gördü. (Şıxlı, 2005: 329)

heykirmək – bağırmaq, böyürmək, hayqırmaq.

Nə maral buğası heykirirdi, nə də diyələr mələşirdi. (Şıxlı, 2005: 285)

İ. Şıxlının dili etnoqrafik leksika ilə zəngindir. Yazıcının əsərlərində xalqın həyatı, məişəti, adət-ənənələri ilə bağlı bütöv səhnələr tapmaq olar. Şıxlı yaradıcılığı, onun bədii dili lüğətlərə hazır leksikoqrafik material verir və bu cəhətdən linqvistik və ensiklopedik lüğətlər üçün mötəbər mənbə kimi çıxış edir. Bu əsərlərdə linqvistik lüğətlərdə bir cümlə ilə verilmiş hər hansı izahı tamamlayacaq və baş söz haqqında aydın təsəvvür yarada biləcək illüstrasiyaya rast gəlirik. Məsələn, **dirəddöymə** sözünün bütün lüğətlərdə təkrar olunan “uşaq oyununun adı” izahını genişləndirmək üçün aşağıdakı parça material verə bilər:

Axşamdan ala çatıları istağa qoyurdular. Səhər, gün xeyli qalxandan və zurnaçılar damın üstünə çıxıb səhər havasını çalandan sonra dəstə-dəstə gəlib xırman yerinə toplaşurdular. Böyük dairə çəkirdilər. Sonra da haley gəlib beş-beş iki yerə bölünürdülər. Yalaq düzəldib ala çatıları ora qoyurdular. Oynayanlardan beş nəfəri həmin çatıların – dairənin üstündə dayanırdı, beş nəfəri isə dairəvi cızıqdan kənarında dayanırdı. Oyunun şərti belə idi: kənarında dayanan beş nəfər çalışırdı ki, dairənin içində dirələrin üstündə dayananlardan birinin ayağının altından çatını götürsün. Əgər götürə bilsələr, çatıları alır, dirələrin üstündə dayananları dairənin içində salır və əllərindəki çatı ilə onları döyürdülər. O vaxta qədər ki, döyülənlərdən biri döyənlərdən birini dairənin içində təpiklə vura bilsin. Belə olanda oyun təzədən başlayırdı. Döyənlər dairənin içində dirələrin üstündə dayanır, döyülənlər isə onlara hücumə keçirdilər. Bu, adicə oyun deyildi, tamaşa idi. (Şıxlı, 2005: 283).

Bu geniş izah ixtisar olunmaqla ümumi linqvistik və hətta ensiklopedik lüğətlərdə sözün mənasını tamamlamaq üçün verilə bilər. Məsələn: **dirəddöymə** - uşaq oyununun adı (bu oyunda iki dəstəyə bölünmüş gənclərin bir dəstəsi digər dəstə üzvlərinin ayağının altındakı çatılara sahib olmağa və dəstə üzvlərini çatılarla döyərək dairəyə salmağa çalışır; döyülənlərin döyənləri dairəyə salmağı bacardığı andan oyun yenidən başlayır).

Lüğətlərdə *İynəlik* sözü “İynə sancılan balaca balıq” kimi verilir (ADDL, 2007: 239). Digər mənasına “Dəli Kür” və “Ayrılan yollar” əsərlərində rast gəlmək olur:

Bayram axşamı qapı pusmaq, İynəlik salıb bəxt sınamaq qızların adəti idi. Oğlanlar da baca-baca gəzirdilər. (Şıxlı, 1968: 227)

Qızlardan biri gülə-gülə iri bir badyanı su ilə doldurub ortalığa qoydu.

- Gəlin İynəlik salaq.

Onlar iki İynə götürdülər. Uclarına pambıq doladılar ... Qızlar İynələri suya saldılar. İynələr suda üzməyə başladılar. Qızlar öz ürəklərində belə

hesab edirdilər ki, əgər iynələr birləşsə, demək, oğlanla qız görüşəcək və evlənəcəklər. (Şıxlı, 1968: 228)

*Sonra qızlar içəri keçdilər, plov yedilər, şirni paxlarını götürüb qağılda-şa-qağıldaşa ortaya sulu bir qab qoyub **iynəlik** saldılar.* (Şıxlı, 1968: 277)

Beləliklə, *iynəlik* sözünün lüğət məqaləsini belə tamamlamaq olar:

iynəlik - Novruz bayramı adətlərindən biri.

Bu qəbildən olan nümunələrlə İ. Şıxlı yaradıcılığı izahlı lüğətləri zənginləşdirməyə xidmət edə bilər. Başqa bir adət haqqında məlumata “*Namus qaçağı*” əsərində rast gəlinir:

Suyu qızın ayağına tökmüşdü. Demək, ürək sözünü demişdi. Bu dağlarda bu, adət idi. ...Qız da hirsələnmişdi. ... Demək, onun da ürəyi oğlanı tutmuşdu.

...İlyasın bacısı oyununa ara vermədən hərləndi və sezilmədən Zöhrənin kəlağayısının yelənli ucunu ələ keçirdi. Zöhrə gözünü yumub-açınca ovcundakı pulu kəlağayının ucuna diyyünlədi. Bu, qızı bəlləmək deməkdi. (Şıxlı, 2005: 373)

İ. Şıxlı dilində unudulmuş rəqslərin və havaların adları çəkilir. Onların bəziləri izahlı lüğət tərəfindən qeydə alınıb, bir qismi üçün isə Şıxlı yaradıcılığı hələ ki yeganə mənbədir:

atdandırma (atlandırma) - kənd toylarında gəlini bəy evinə aparmaq üçün ata mindirdikdə və atlılar ata mindikdə zurna ilə çalınan havanın adı. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1966: 141-142)

*Gah **atdandırma**, gah çadırhəngi çalar, gah da oynamaq istəyənlərin xahişini yerinə yetirərdi.* (Şıxlı, 2005: 135)

*Səhər tezdən zurnaçılar damın üstünə çıxıb “**atdandırma**” çalanda bir dəstə atlı dağlara qalxdı.* (Şıxlı, 2005: 382)

cıdırhəngi - cıdır yarışlarında ifa olunan zərbli havanın və rəqsin adı. Qeyd edək ki, izahlı lüğət bu sözü qeydə almayıb.

*Hümmət **cıdırhəngi** çalır, kəndin dəliqanlıları atlarını zurnaçının qabağında oynadıb cıdır hazırlayırdılar.* (Şıxlı, 2005: 302)

*Əvvəlcə **cıdırhəngi** çalındı, sonra **güləşəngi**.* (Şıxlı, 2005: 373)

güləşəngi/güləşəngi - izahlı lüğətdə *güləşəngi* variantı verilir - güləşmə zamanı çalınan hava (ADİL, 1983: 208). Güləşəngi sərt, zəhmli, eyni zamanda şən və həyəcan doğuran havadır.

*Qara zurnada **güləşəngi** çalınan kimi meydana atılırdı.* (Şıxlı, 2005: 391).

*Ay Hümmət qağa, indi də **güləşəngi** çal, görüm qabağıma kim çıxacaq?* (Şıxlı, 2005: 358)

dirədöymə - izahlı lüğətdə yalnız oyun adı kimi qeydə alınsa da, (ADİL, 1980:113) yazıçı dilində rəqs havası mənasında da rast gəlinir.

Ay Hümmət qağa, bir dirədöymə havası çal. (Şıxlı, 2005: 358)

İ. Şıxlı əsərlərində rast gəlinən bəzi ensiklopedik məlumat leksikoqrafik baxımdan çox qiymətlidir və lüğət tərtibində sözün izahını tamamlamağa xidmət edir.

anadil - söz izahlı lüğətdə qeydə alınmayıb. “Dəli Kür” əsərində bu sözün işləklik dərəcəsi, tezliyi kifayət qədər yüksəkdir.

Lap yaxında anadil ötdü. (Şıxlı, 1968:205)

Əşraf yerin içində yenə bir müddət anadillərə qulaq asdı və özü də hiss etmədən yuxuya gedib mışıldadı. (Şıxlı, 1968: 233)

Əsərdə bu quşla bağlı belə bir əfsanə də verilir:

O bilirdi ki, ağacların budaqları arasından başı aşağı sallanan bu quşlar yalnız gecələr oxuyurlar. Deyilənə görə, onlar vaxtilə insan olmuşlar. İndi bir-birini səsləyən anadillər peyğəmbərin danasını otarırlarmış. Bir gün dana itir, onlar nə qədər axtarırlarsa da heyvanı tapa bilmirlər. Meşənin qaranlığında, çənli-çiskinli havada hərəsi bir yana üz tutur, biri “tapdınmi?” – deyər soruşur, o biri isə “yox” – deyər cavab verir. Elə bu cür, bir-birlərini səsləyə-səsləyə, qorxularından dönüb quş olurlar. (Şıxlı, 1968: 205-206)

Bu söz yalnız “Dəli Kür”də deyil, “Ayrılan yollar”, “Ölən dünyam” romanlarında da yer alır.

Yaxındakı çinarın başında anadil ötdü. (Şıxlı, 2005: 154)

Hardasa bülbül oxuyurdu. Arabir kəndin kənarındakı dərədən anadil səsi gəlirdi. (Şıxlı, 2005: 302)

Onun yadına Qarayazı meşəsində, gecə sakitliyində səhərə qədər bir-birini çağıran anadillərin qərib və məhzun səsi gəldi. (Şıxlı, 2005: 357)

Elə bu vaxt ağacların başında yaşayan və indiyəcən heç kəsin görmədiyi anadil quşlarının bir-birini səsləyən məhzun səsi eşidildi. (Şıxlı, 2005: 360)

İ. Şıxlı dilində informativlik başqa sözlərdə də özünü göstərir:

Şümşad/şümşəd sözü klassik ədəbiyyatda “həmişəyaşıl ağac” mənasında işlənilib, obrazlı ifadələrdə, bənzətmələrdə *qamətli* mənasında işlənilib. Dialektlərdə sözün *hamar* mənası da vardır. İ. Şıxlı əsərlərində məlum olur ki, *şümşad/şümşəd* həm də tütək növüdür və belə bir izahla tanış oluruq:

Cəmi səkkiz deşiyi olan adi, nazik mis tütəyi dodaqlarına yaxınlaşdırıb çalan adamı gözlərinin qarşısında canlandırmağa çalışdı. Kənd arasında hamının şümşəd adlandırdığı bu tütəyin səsinə qəribə, ürəyə yol tapan və xəyalı uzaqlara aparən bir hüzn var idi. (Şıxlı, 1968: 279)

Digər nəşrdə bu sözün **şümşad** variantı verilib:

Kənd arasında hamının şümşad adlandırdığı bu tütəyin səsində qəribə, ürəyə yol tapan və xəyalı uzaqlara apararı bir hüzn var idi. (Şıxlı, 2005b: 250)

2. İsmayıl Şıxlı Dilində Sözlərin Semantik Strukturuna Leksikoqrafik Yanaşma

2.1 Çoxmənalı Sözlərin Semantik Strukturunun Leksikoqrafik Həlli

İsmayıl Şıxlının bədii dili Azərbaycan dilini bütün imkanları ilə təcəssüm etdirir. Əgər yazıçının dili haqqında qısaca fikir bildirmək lazım gəlsə, ona ən uyğun gələn ifadə budur: böyük sənətkarların müzəffər yürüşündən dil bəzən ehtizaza gəlir. Araşdırılan əsərlər dilimizin imkanlarından tam gücü ilə istifadə etmək, mümkün olan mənə çalarlarını ortaya qoymaq, dilin özünü də ehtizaza gətirmək kimi cəhətləri üzə çıxarır. İzahlı lüğətin tərtibində hər hansı sözün mənə strukturunu tam əhatə etmək üçün bəzən dörd-beş yazıçının yaradıcılığını bir yerə toplamaq lazım gəlir. İ.Şıxlı yaradıcılığı sözün mənə tutumunu təqdim etmək üçün təkbaşına material verir, sözün çoxmənalılıq, omonimlik kimi imkanlarını sərgiləyir, sözün eyniliyi, fərqliliyi kimi xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. Məsələn, *kötük* sözünün semantik strukturunun Şıxlı yaradıcılığında təzahürünə nəzər salaq:

1. Ağacın yerdən iri budaqlarına qədər olan hissəsi; oduncaq; ağacın qalın yerindən, oduncağından kəsilən bir hissə. (ADİL, 1983: 114)

Ələddinin səsini eşidəndə baltanı kötüyə sancıb dikəldi. (Şıxlı, 2005: 239)

Göytəpəlilər kimi iri qarmaq atmaz, bir kötüyün üstündəcə oturub, balaca tilovla kiçik balıqlardan tutardı. (Şıxlı, 2005: 115)

2. Bir şey işləndikdən sonra qalıb atılan hissəsi. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1983: 114)

İçəridəki yaşlı kişilərdən biri qəzetdən bükdüyü maxorka papirosunu bir-iki dəfə söndürüb kötüyü yerə atdı. (Şıxlı, 2005: 343)

Kosaoğlu müştüyünü üfürüb papiros kötüyünü tulladı. (Şıxlı, 2005: 228)

3. Məcəzi mənada: yaşlı adam, yaşca ən böyük, qoca, ixtiyar mənəsində. (ADİL, 1983: 114)

Ölən – evin kötüyü, elin-günün ağsaqqalı o nurani kişi idi. (Şıxlı, 2005: 288).

Yalnız semantik struktura daxil olan mənalar deyil, idiomlar da dilin yaradıcılıq imkanlarının genişliyindən xəbər verir. Məlumdur ki, lüğət

məqələsinin sonunda müəyyən işarə altında - adətən, bu, romb işarəsi olur – frazeologizmlər də verilir.

*Görünür, düz deyirlərmiş, **kötük** üstündə neçə çırpılar doğranarmış.* (Şıxlı, 2005: 258)

*Qabağımıza **kötük** dığırlayır.* (Şıxlı, 2005: 168)

Məna strukturu zəngin olan başqa bir sözün məna rubrikasiyasına nəzər salaq. *Daban* sözündə də həmin mənzərəni görürük:

daban – 1. İnsan və heyvan ayağının dal hissəsi. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1980: 8)

*Güləsər atasının çatlamış **dabanlarına** baxa-baxa onun izi ilə getdi.* (Şıxlı, 1968: 65)

2. Ayağa geyilən şeylərin arxa hissəsi. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1980: 8)

*Otaqda gəzinən rəisin çəkməsinin nallı **dabanının** taqqıltısı və polislərin fisıltısı onu hövsələdən çıxartsa da, dinmədi.* (Şıxlı, 1968: 401)

*Çəkmələrinin **dabanlarındakı** dişli dəmirlərlə atları məhmizlədilər.* (Şıxlı, 1968: 257)

3. Tüfəng, tapança kimi silahların çaxmağı, tətiiyi (ADİL, 1980: 8)

*Çərkəz hələ də çaxmağın **dabanını** endirməmişdi.* (Şıxlı, 1968: 27)

*Tüfəngin **dabanını** açıb xəzinədəki güllələri boşaltdı və Allahyarın ayağının altına atdı.* (Şıxlı, 1968: 384)

4. Qapının, pəncərənin, darvazanın alt böyründə olub, çərçivəyə girən və yuvasında dönə bilən çıxıntı. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1980: 8)

*Qapının **dabanı** çürüyüb. Qıfılı pas atıb.* (Şıxlı, 1968: 85)

Daban sözü frazeoloji birləşmələrdə və mürəkkəb sözlərin komponenti qismində də çıxış edir:

*Qapının **dabanını** yağır eləyib.* (Şıxlı, 2005: 90)

*Elə Cahandar ağanın özü də sonradan, **qaradabansan**, gələn kimi evimə qan saldın,- deyə mənim üstümə atılmazmı?* (Şıxlı, 1968: 13)

Məna genişlənməsi İ. Şıxlı yaradıcılığında çox təzahür edən bir hadisədir. Rast gəldiyimiz məcazi mənaların bir qismi lüğətlərdə qeydə alınmayıb, bəziləri qeydə alınsa da, illüstrativ materialla təchiz olunmamışdır. Məlumdur ki, lüğətçilikdə illüstrasiyasız lüğət məqaləsi naqis hesab olunur. Ümid edirik ki, izahlı lüğətlərin gələcək nəşrləri illüstrasiya baxımından İ. Şıxlı yaradıcılığından daha çox bəhrələnəcək. Məsələn, *əriş-argac* sözünün məcazi mənası izahlı lüğətdə verilməyib. Bu söz lüğətlərdə yalnız

həqiqi mənası ilə təmsil olunur və belə izah olunur: əriş-argac - əriş və argac, ərişlə argac birlikdə. (ADİL, 1980: 286)

Məlumdur ki, *əriş* – xalçada və başqa toxunma mallarda uzununa müvazi gedən əsas iplər (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1980: 286), *argac* isə əriş müqabili eninə gedən ipdir. İ. Şıxlı dilində söz “eninə-uzununa, başdan-başa, bütöyün” mənalarında da işlənir:

Asfalt yollar Almaniyayı əriş-argac kəsirdi. Yolların kənarında ağaclar cərgələnmişdi. (Şıxlı, 1985: 178).

Elə bil heç bu çölləri ərşi-argac eləyən Zeynəb deyiləm. (Şıxlı, 2005: 206). (Qeyd edək ki, bu nümunədə *ərşi-argac* xalq arasında işlənən variantdır və dil yanlışlığına nümunə ola bilər).

Başqa bir nümunə: *Uzunsaçlı* – saçı uzun olan, uzun saç qoymuş, saçlarını uzatmış. (ADİL, 1987: 228)

Dilimizdə bu sözün *qadın*, *zənən* mənasında da işləndiyini söyləmək olar və bunun sübutunu Şıxlı yaradıcılığında tapmaq mümkündür:

*Yadında saxla, **uzunsaçlının** ahı yerdə qalmaz.* (Şıxlı, 2005: 401)

*Bilmirəm, qocalıqdandı, nədəndi, ay bala, sümüyüm yaman köyrəlib, heç **uzunsaçlının** ahına dözə bilmirəm.* (Şıxlı, 2005: 281)

Kündə sözünün semantik strukturunda: “...yaymaq, yastılmaq üçün yumru hala salınmış xəmir parçası” mənasına rast gəldiyi kimi, izahlı lüğətlərdə yer tapmayan dizlə bağlı mənasına da Şıxlı dilində illüstrasiya tapmaq olar:

*Təzədən onun qapısına getsəm, üzümə vürməyə da, ürəyində “urvan məndən olmasa, **kündən** küt düşər”, - deyəcək.* (Şıxlı, 1968: 30)

*Onun **dizinin kündəsinə** qədər çəkdiyi çəkməsi, dabanlarındakı məhmizlər par-par parıldayırdı.* (Şıxlı, 1968: 426)

2.2 Məcəzlaşma Nəticəsində Sözlərin Məna Genişlənməsi

Bədii üslubun əsas göstəricilərindən biri məcəzlərdir. Bu üslubun aparıcı olduğu Azərbaycan ədəbiyyatında ayrı-ayrı yazıçıların dilində olduğu kimi, İ. Şıxlı dilində də metaforikləşmənin, məcəzlərin işləkliyi hər zaman ən yüksək dərəcədə olmuşdur. İ. Şıxlının “Dəli Kür” əsərinin dilinə monoqrafiya həsr etmiş prof. Əzizxan Tanrıverdi hesab edir ki: “Dəli Kürü”ün poetik dilini zənginləşdirən epitet, metafor, metonimiya, təşbeh, mübaliğə kimi bədii təsvir və ifadə vasitələri sistemli şəkildə tədqiq edilməlidir” (Tanrıverdi, 2012: 13). Belə tədqiqatların müxtəlif tip lüğətlər, o cümlədən yazıçı dilinin lüğətləri üçün baza rolunu oynaması danılmazdır.

Qeyd edək ki, metaforikləşmə yalnız metaforla bağlı olmayıb, digər məcəzləri də əhatə edir. İ. Şıxlı yaradıcılığında həm klassik ədəbiyyatda

rast gəlinən, həm də orijinal təşbehlər vardır. Məcəzlar içərisində ən çox rast gəlinən müfəssəl təşbehlərdir. Məsələn,

qırğı kimi /qırğı təkin:

Oho, heç onun dərdini çəkməyin, lap qırğı kimidir. (Şıxlı, 1968: 156)

Dünənəcən qırğı kimi süzən Şamxal indi ağır-ağır addımlayır, birçə gecənin içində yaşa dolub toxtamış kimi görünürdü. (Şıxlı, 1968: 85)

Qırğı təkin cəld, tərən kimi vüqarlı, sığallı gəlin kimi yaraşlıq olan Qəmər indi ağlar günə qalmışdı. (Şıxlı, 1968:341)

ley cücə götürən kimi:

Bir də gördün boz yoluğun biri, ley cücə götürən kimi, qızı götürüb apardı. (Şıxlı, 2005: 37)

Bax elə bu vaxtlar Cahandar ağa peyda oldu və ley cücə götürən kimi, onu caynağına alıb birbaş evinə gətirdi. (Şıxlı, 1968: 27)

qılnc kimi:

Şiddətli bir işıq zolağı qaranlığı qılnc kimi kəsdi və mizin üstünə sə-rildi. (Şıxlı, 1968: 426)

güllə kimi:

Elə bil güllə kimi açılan bu sərt sözdən at da diksindi. (Şıxlı, 2005: 370)

Əsərlərdə yalnız İ. Şıxlı dilində rast gəlinən maraqlı, orijinal təşbehlər də vardır. Məsələn, kolxoz mövzusunda danışan yazıçı pambıq kollarını muncuğa bənzədir, bu da torpağı sevməkdən, ağır “qul əməyi”ndə də romantika görməkdən irəli gəlir.

Amma bax gör nə gözəldir! Kollar muncuq kimi düzülüb. (Şıxlı, 2005: 143)

Başqa bir əsərində qarğızların qoyun sürüsünə oxşadılması ilə bənzərsiz təşbeh müşahidə olunur, burada həm də “qarğızlar yatmışdı” cümləsində metafor görmək mümkündür.

Qarğızlar qoyun sürüsü kimi tağların üstündə yatmışdı. (Şıxlı, 1968: 287)

Canlı xalq dilinə əsaslanan ideomatik bənzətmələr də maraqlı doğurur:

Ürəyini sıxma, ona elə sözlər dedim ki, daş dəymiş ayı kimi donquldana-donquldana qaldı. (Şıxlı, 1968: 19)

Məcəzlar sırasında orijinal epitet, metafora və s.-ə təsadüf edilir:

Şəhərin qucaqladığı dəniz bu işıqların ağışunda parıldayırdı. (Şıxlı, 2005:151)

Halay bəy bir anda səyyar xəyalın ağışunda ötən günlərə qayıtdı. (Şıxlı, 200: 359)

Su yorğun... Meşə yuxulu...Hər şey süstləşmişdi. (Şıxlı, 1968: 282)

... baş-başa verən çinar ağacları, qollu-budaqlı armudlar, salxım söyüdlər elə bil **mürgüləyirdi**. (Şıxlı, 2005: 144)

Kürün **hirsli ləpələri az qalır ki, evlərin divarını yalasın**. (Şıxlı, 1968: 386)

Əhməd onun soyuq üzünü, açıq ağızını, tez-tez çıxardığı qara haça dilini və **qarmaq dişlərini aydınca gördü**. (Şıxlı, 1968: 286)

Dilimizdə *ağız, burun, ayaq, göz, diş* kimi somatik sözlərin məcazi mənə yaratması tezliyi yüksəkdir. İ. Şıxlı dilində somatizmlər əsasında yaranmış orijinal metaforlarla da qarşılaşırıq:

*Vaxtsız yola çıxıb, axşam qaranlığına düşən müsafirlər elə burdaca, körpünün **qarnındakı** karvansarada gecələyirlərmiş*. (Şıxlı, 1968: 114)

Bəzən bir cümlədə müxtəlif məcazlar işlənir və məcazlar sistemi əmələ gətirir:

*Kəndin üstünə **yorğan kimi sərilmiş qar da, şıtrılı ilə axan büllür** suyun üzünə yayılan buz da ...birdən-birə yoxa çıxdı*. (Şıxlı, 2005: 370)

*İmrana elə gəldi ki, buludlar ayı bürüyür, onun qabağına keçir, **yo! vermək istəmir, ay isə çırpınıb, gah buludlara baş vurur, gah qılınca kimi sıyılır, gah da duman içində görünməz olur***. (Şıxlı, 2005:153)

İ. Şıxlının bədii dilində maraqlı oksimoronlar, yəni bir-birinə zidd anlayışlar əsasında formalaşan birləşmələr də vardır:

Sükutdan qulaq batırdı. (Şıxlı, 1968: 433)

Sükutdan qulaq cingildəyir. (Şıxlı, 1968: 146)

Ətrafa qulaq cingildədən dərin bir sükut çökürdü. (Şıxlı, 1968: 130)

Sükutdan qulaq güyüldəyirdi. (Şıxlı, 1968: 193)

Səssizlikdən qulaq batan kənd-kəsəkdən uzaq balaca stansiyada o, təklidən darıxırdı. (Şıxlı, 1968: 192)

Müasir dildə “acıqlı, hirsli və ya bir şeydən narazı olan adamın üzündə əmələ gələn hal...” (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1966: 457) mənasını verən *qaşqabaq* sözü ilə *gülmək* sözü Şıxlı dilində oksimoron yaradıb.

...bir az bundan əvvəl **qaşqabağı gülən** mehriban çöhrəli Əhmədin sifətinə qışın boz, çovğunlu ruzigarını xatırladan bir kədər çökdüyünü hiss etsə də, **marağını boğa bilmədi**. (Şıxlı, 1968: 121)

Dildə maraqlı hadisə sayılan enantiosemiyaya da maraqlı nümunəyə rast gəlmək olur. Enantiosemiya nadir dil hadisəsi olub, bir sözdə iki zidd mənənin - antonim mənənin hər ikisinin işlənməsinə əsaslanır. Məsələn, *keçinmək* sözündə bir-birinə zidd qütbün hər ikisi Şıxlı yaradıcılığında özünü göstərir.

keçinmək – 1. Dolanmaq, yaşamaq, güzəran etmək, baş saxlamaq; 2. Birisi ilə (istər-istəməz) dinc yaşamaq, yola getmək; yola vermək. (ADİL, 1983: 33)

Bir mənim qızım getməsə, keçinmək olmazmı? (Şıxlı, 2005: 186)

Bakıda agitatorlarımız çoxdur. Sənsiz də keçinə bilərik. (Şıxlı, C.1.2005: 186)

keçinmək - ölmək. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1983: 33)

Əgər Salatın onun xahişini rədd etsə, ayaq üstündə keçinəcəkdir. (Şıxlı, 1968: 250)

Deməli, döyülsə də, ürəyi keçinib huşsuz qalsa da, onu yoldan saxlamış, xatadan qurtarmışdı. (Şıxlı, 1968: 109)

Vulqarizmlər, bəzən ayrıca söz olsa da, əsasən, sözün semantik strukturuna daxil olmaq xüsusiyyətinə malikdir. Qeyd edək ki, vulqarizmlər də lüğətlərin sorğu funksiyasının maraqları daxilindədir, bu cəhətdən sözün ayrıca bir mənası kimi lüğətlərdə verilir.

Məsələn: **qoduq** - eşşəyin balası // təhqir mənasında da işlənir.

Ə, qoduq, sənə nə haqqın var, camaatın pulunu kəşib traktorçulara paylayırsan? (Şıxlı, 2005: 175)

3. İsmayıl Şıxlı Dilində Söz Yaradıcılığının Morfoloji və Sintaktik Yollarının Təzahürü və Leksikoqrafik Həlli.

Dildə söz yaradıcılığı prosesi durmadan inkişaf edir. Morfoloji quruluşuna görə aqlütinativ dil olan Azərbaycan dilində məlum modellər üzrə saysız-hesabsız söz yaratmaq mümkündür və nəzəri cəhətdən belə sözlərin mövcudluğu şübhə doğurmur. Ancaq illüstrasiya olmadıqda həmin sözlərin varlığı şübhə altına alınır. İ. Şıxlı yaradıcılığı bu cəhətdən leksikoqrafika üçün tükənməz mənbədir. Məsələn:

dirsəkləndirmək – izahlı lüğətdə yoxdur; dirsəklənməsinə yardımçı olmaq mənasını verir.

Kərəm onun qoltuğunun altından tutub dizlərinə dirsəkləndirdi. (Şıxlı, 2005: 388)

güzgülənmək - izahlı lüğətdə yoxdur; güzgülüyə baxmaq, əksinə baxmaq mənasında işlənir.

Səhər-səhər bulaq suyunda güzgülənib sığallanan bu qızların hansına yaxınlaşıb nə deyəcəyini bilmədi. (Şıxlı, 2005: 372)

durğunlaşmaq - izahlı lüğətdə yoxdur; durğun, hərəkətsiz vəziyyət almaq mənasında işlənir.

Torlanmış bəbəklər lal sular kimi durğunlaşdı və birdən-birə genişləndi. (Şıxlı, 2005: 387)

naharlanmaq - izahlı lüğətdə yoxdur; nahar etmək mənasında işlənilir.

Sərin havada oturub çay içən, hətta özü ilə pendir-çörək gətirib naharlananlar da var idi. (Şıxlı, 2005: 324)

paylatdırmaq – izahlı lüğətdə yoxdur; paylamaq feilinin icbar növüdür.

Artıq yer əkdiyinə və kolxozçuların pulunu düzgün paylatdımadiğınə görə partiya iclasında ona töhmət elan edildikdə Kosaoğlu qulaqlarına inanmamış... təklifi irəli sürən Nəsim dayının üstünə düşmüşdü. (Şıxlı, 2005: 189)

çalmalamaq - izahlı lüğətdə yoxdur; başına çalma sarımaq, başını yaylıqla çəkmək.

Getməyə hazırlaşdı ki, uzun və gen donunun atəyi yerlə sürünən, başını çalmalamış Gövhər

qarı böyürdən çıxdı. (Şıxlı, 2005: 64)

çirməkli – izahlı lüğətdə yoxdur; çirmələnmiş halda, qatlanmış (paltarın qolu və ya şalvarın balağı haqqında).

Onun qolları çirməkli idi. (Şıxlı, 2005: 16)

sığallaşdırmaq - izahlı lüğətdə yoxdur; səliqəyə salmaq, qaydaya salmaq, əl çəkmək.

Gördü ki, nişanlanandan bəri üstü-başı səliqəyə düşüb. Gülümsündü: - Deyəsən, qızın eşqi səni sığallaşdırıb. (Şıxlı, 2005: 239)

sözanlamaz – izahlı lüğətdə yoxdur; sözü, mətləbi işarəni dərk etməyən, başa düşməyən.

Dilbilməz, sözanlamaz polisləri gözü qarşısına gətirdi və qələmi mürəkkəbə batırıb qətiyyətlə yazmağa başladı... (Şıxlı, 1968: 372)

Bu kimi sözlər izah baxımından deyil, dildə törəmə sözlərin funksionallaşması mənzərəsini əks etdirmək nöqtəyi-nəzərindən məlumat mənbəyidir. Yazıcının dili bu qəbildən olan sözlərlə lüğətlərin, xüsusən də böyük çoxcildlik izahlı lüğətlərin sözlüyünün zənginləşməsi üçün də bir mənbə ola bilər. Azərbaycan filoloji lüğətlərində əks olunmayan leksik vahidlər yalnız az işlək sözlərlə məhdudlanmır, mənası aydın olan, ancaq qeydə alınmayan kifayət qədər söz vardır. Filoloji lüğətlərin vəzifəsi yalnız sorğu səciyyəli olmasında deyil; bu tip lüğətlər dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərin qeydə alınması, bir növ reyestri funksiyasını da daşımalarıdır. Mənası məlum olan, ancaq filoloji lüğətlərdə qeydə alınmayan sintaktik yolla yaranmış sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

bələm-bələm – *bələmək* feilindən əmələ gələn zərflər.

*Bircə belə dur görüm, kişi özünə təzə paltar alıb, sən də onu **bələm-bələm** eyləyibsən.* (Şıxlı, 2005:16).

toy-düdük - toy, toy məclisi.

*Görərsiniz, bu gün- sabah **toy-düdük** çalınacaq.* (Şıxlı, 2005: 90)

Bu sözlərin sırasında variantlar da az deyil. Variantların dildə əhəmiyyəti nəzərə alıb baxdırma üsulu ilə onları da sorğu tipli lüğətlərin sözlüyünə daxil etməyin gərəkli olduğunu düşünürük.

işim-işim bax. işil-işil: işim-işim işildamaq – par-par parıldamaq, çox işildamaq.

*Onun içində oturanlar da elə bil qızıla bürünmüşdülər. Çiyinləri, döşləri **işim-işim** işildayırdı.* (Şıxlı, 1968: 257)

İ. Şıxlı yaradıcılığında bəzi düzəltmə və mürəkkəb sözlərin konteksti lüğətdə verilən izahlara korreksiya verməyə yardımçı ola bilər.

qurd-quş - izahlı lüğətdə “həşərat, cücülər” kimi izah olunur. (ADİL, 1966: 579)

İllüstrativ material bu sözün birinci komponentinin yalnız “həşərat” deyil, “canavar” mənasında da işləndiyini göstərir; işlənmə tezliyi də kifayət qədərdir.

*Başa düşdü ki, qardaşı meyitə **qurd-quş** yaxın gəlməsin deyər ocaq qalayıb. İndi **canavarın** kürsək vaxtı idi. Sürü ilə gəzir və əllərinə keçəni dağıdırdılar.* (Şıxlı, 2005: 246)

*Nə şaxtanı hiss edir, nə də qaranlığa düşüb **qurd-quşa** yem ola biləcəyini ağına gətirirdi.* (Şıxlı, 2005: 375)

*... a bala, hava da deyəsən, bulaşacaq, geri qayıt, yıxıl otur evdə, **qurdda-quşda** nə işin var, qan-qarğışdır.* (Şıxlı, 2005: 254)

havalı - izahlı lüğətdə “azğın, qudurğan” kimi verilib. İllüstrasiya başqa mənzərə canlandırır:

*İnsan gərək **havalı** və eşqli olsun.* (Şıxlı, 1968: 176)

Prof. Bəşir Əhmədov “Etimologiya lüğəti”ndə yazdığına görə, *hava* sözünün bildiyimiz mənadan başqa, məxəz dildə “istək”, “həyəcan”, “məhəbbət” mənaları da var (Əhmədov, 2015: 545). Bunu nəzərə alaraq, dilimizdə *havalı* sözünün “sevgi, məhəbbət dolu, həvəsli” kimi qəbul etmək və lüğətlərdə qeydə almaq lazımdır.

4. İsmayıl Şıxlı Dilində Təqlidi Sözlər və Onların Leksikoqrafik Həlli Məsələsi

Leksikoqrafiyada təqlidi sözlərin verilməsi bir ənənə şəklini almışdır. Hələ türk leksikoqrafiyasının ilk nümunəsi sayılan M. Kaşğarının “Diva-

nü Lüğət-İt-Türk” əsərində səs təqlidi sözlərin leksikoqrafik həllinə rast gəlirik:

Çınq - III, 311-7; Danq- III, 311-13; Tanq-tunq- III, 311-14; Takır-takır- I, 367-4; Tıkır-tıkır - I, 367-6. (Kaşğari, 2006)

Azərbaycan dili təqlidi sözlərlə çox zəngindir. İ. Şıxlının yaradıcılığı bu zənginliyin bariz göstəricisidir. Yalnız təqlidi sözlər deyil, onların əsasında yaranmış feillər və isimlər də çoxluq təşkil edir. İsmayıl Şıxlının dilində təqlidi sözlər əsasında yaranmış feillər aşağıdakılardır: *çatıldamaq, çatılma, finxırmaq, finxırışmaq, fisqırmaq, fişqırmaq, güyüldəmək, xısınlaşmaq, xışıldamaq, xışılma, qağıldamaq, qağıldaşmaq, qaqqıldamaq, qaqqılma, qaqqılmaşa-qaqqılmaşa, qığıldaşmaq, qijildamaq, şaqıldamaq və s.* Təqlidi sözlər əsasında yaranmış adlara örnəklər bunlardır: *çatıltı, çatırtı, finxırtı, fişıltı, güyültü, xırıltı, qaqqıltı, qijiltı, qijiltı, qijqoy, pırıltı, tappıltı, zağıltı, vıyiltı və s.*

İşləklilik dərəcəsi az olan təqlidi sözlər daha çox maraq doğurur. Bu tip sözlər ümumi lüğətlərə daxil edilməsə də, yazıçı lüğətinin sözlüyündə, təbii ki, yer almalıdır. Bu həm təqlidi sözlərə, həm də onların əsasında yaranmış nitq hissələrinə aiddir.

Həm də hər misradan sonra “puffa, puffa!” – deyə ağzını tavana tutub fısıldayırdı. (Şıxlı, 1968: 180)

Puffultu, tıslıtu *çoxaldı.* (Şıxlı, 1968: 180)

Yazıçı dilində vokativ sözlərlə də bağlı maraqlı nümunəyə rast gəlinir. Qeyd edək ki, vokativ sözlər təqlidi sözlər fərqli olaraq, canlı, cansız varlıqların səslərinin təqlidi deyil, insanın heyvan və quşlarla bağlı işlətdikləri, təqlidi sözlərə bənzəyən söz və ifadələrdir. Məsələn, uşaqların quşları səsləyərkən işlətdikləri **“ükkəl, ükkəl!”** sözü belə sözlərdəndir.

Tut yetişəndə bu quşlar sahiblərinin dalınca qaçardı. Uşaqlar əllərindəki tutu yuxarı qaldırıb “ükkəl, ükkəl!” deyərdir. (Şıxlı, 2005: 131)

Bu qəbildən olan sözlərin yazıçı lüğətlərinin sözlüyünə qeydsiz-şərtsiz daxil edilməsi vacib görünsə də, ümumi lüğətlərdə yalnız tezlik yüksək olduqda yer alır. Onu da qeyd edək ki, təqlidi sözlərin leksik-semantik, morfoloji baxımdan hələ də mübahisələrə səbəb olması onların xüsusi araşdırmaya cəlb olunmasını zəruri edir. Belə bir araşdırma, lüğətçilik baxımından, xüsusən ikidilli lüğətlərdə qarşılıqlı verilməsi, təqlidi sözlərin lüğətlərdə qrammatik işarə ilə təchiz olunması baxımından əhəmiyyəti daşıyır.

Nəticə

İsmayıl Şıxlı məzmun və ideya baxımından seçilən əsərlər müəllifi olmaqla bərabər, həm də ana dilinin zənginliyini, incəliyini sərgiləyən söz ustasıdır. Həm ümumi, həm də müxtəlif yönlü lüğətlərə zəngin dil materialı verə biləcək İ. Şıxlı yaradıcılığının leksikoqrafik baxımdan araşdırılması lüğətçilik sahəsi üçün böyük önəm daşıyır. İzahlı lüğətlər üçün illüstrativ material cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən İ.Şıxlının dili ayrıca lüğətin - yazıçı dili lüğətinin də predmeti ola bilər. Ayrı-ayrı yazıçıların dilinin lüğəti özlüyündə müəllif dilini bütün cəhətləri ilə üzə çıxarmaqla bərabər, Azərbaycan dili lüğət tərkibinin toplanması, dil bankının (korpusunun) yaranması işinə də xidmətdir.

İ. Şıxlının əsərlərinin dilindəki az işlək sözlər tezliyi nəzərə alınmaqla ümumi lüğətlərdə yer almalıdır, belə ki, bu sözlərin hər yaş dövründə oxucu qarşısına çıxma ehtimalı yüksəkdir. İ. Şıxlının əsərlərinin dilində izahlı lüğətdə olmayan tezliyi etibarilə seçilən sözlər kifayət qədərdir: züllə, zül-ləpapaq, heykirmək, yehrələnmək, anadil və s. Yazarın əsərlərinin dilində etnoqrafizmlər də xüsusi yer tutur, burada qədim rəqs adları, musiqi alətləri, geyim adları, oyun adları haqqında ensiklopedik məlumat tapmaq olar. Bu dil materialından linqvistik lüğətlərdə hər hansı izahı tamamlamaq, baş söz haqqında aydın təsəvvür yarada bilmək üçün istifadə edilə bilər.

İ. Şıxlının bədii dilinin leksikoqrafik baxımdan öyrənilməsi sözün semantik strukturunun açılması, mənaların rubrikasiyası (bölünməsi) və lüğətlərdə daha əhatəli əks olunmasına kömək edə bilər. Ümumi lüğətlərdə sözün məna strukturunu tam əhatə etmək üçün bir neçə yazıçının yaradıcılığını bir yerə toplamaq lazım gəlirdi halda, İ.Şıxlı sözün bir neçə mənada işlənməsi baxımından lüğətə lazımı nümunə verir, sözün çoxmənəlilik imkanlarını nümayiş etdirir. Məsələn, *daban* sözünün dörd leksik mənası, eləcə də mürəkkəb sözün və frazeologizmin komponenti kimi işlənməsi müşahidə olunur.

Müxtəlif səviyyələrdə obrazlılıq Şıxlı dilində geniş əks olunmuşdur. İ. Şıxlı yaradıcılığında həm klassik ədəbiyyatda rast gəlinən məcazlarla (*qırğı kimi, ley kimi, qılınç kimi*) yanaşı, maraqlı orijinal məcazlar da vardır. Orijinal metaforların bir qismi somatizmlərlə bağlıdır: *Körpünün qarnı, dizin kündəsi* kimi metaforları sözün məna genişlənməsi, sözdə məcazi mənaların yaranması kimi qiymətləndirmək olar. İ. Şıxlı *keçinmək* sözünü bir-birinə zidd iki mənada (1. Yaşamaq, dolanmaq; 2. Ölmək) işlətməklə nadir dil hadisəsi olan enantiosemiyanın maraqlı nümunəsini göstərmişdir.

Ədəbi dil vahidi hesab olunmasa da, vulqarizmlər lüğətlərin sorğu funksiyasının maraqları daxilindədir. Vulqarizmlər, əsasən, sözün seman-

tik strukturuna daxil olmaq xüsusiyyətinə malikdir və bu cəhətdən sözün ayrıca bir mənası kimi lüğətlərdə verilməlidir.

Təqlidi sözlər İ. Şıxlı yaradıcılığında bütün rəngarəngliyi ilə üzə çıxır. Həm sadə təqlidi sözlər, həm də onların əsasında yaranan adlar və feillər yazıçının əsərlərində geniş yer alır. Bu sözlərin bir qisminə yalnız İ. Şıxlı-nın dilində rast gəlinir və ümumi lüğətlər üçün illüstrasiyalar məhz yazıçı-nın dilindən götürülən nümunələr əsasında seçilə bilər.

İstifadə olunan ədəbiyyat

- Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti.* (2007). Bakı: Şərq-Qərb.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti.* (1966). 4 cildə. I cild. Bakı: Elm.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti.* (1980). 4 cildə. II cild. Bakı: Elm.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti.* (1983). 4 cildə. III cild. Bakı: Elm.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti.* (1987). 4 cildə. IV cild. Bakı: Elm.
- Əhmədov, B. (2015). *Etimologiya lüğəti*. Bakı: Altun kitab.
- Xəlilov, B. (2014). *İsmayıl Şıxlı: müəllim haqqında müəllim sözü*. Bakı: Bakı çap evi.
- Kaşğari, M. (2006). *Divanü Lügət-it-türk*. 4 cildə, I cild, Bakı: Ozan.
- Kazımov, Q. (2009). *“Dəli Kür”ün dili. Seçilmiş əsərləri*. 4-cü cild, Bakı: Nurlan.
- Şıxlı, İ. (1968). *Dəli Kür*. Bakı: Gənclik.
- Şıxlı, İ. (1985). *Cəbhə yolları*. Bakı: Gənclik.
- Şıxlı, İ. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb.
- Şıxlı, İ. (2005a). *Seçilmiş əsərləri*. İki cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb.
- Tanrıverdi, Ə. (2012). *“Dəli Kür” romanının poetik dili*. Bakı: Elm və təhsil.
- Gulusoy, İ., Guliyeva, K. (2021) *İsmayıl Şıxlının “Ölən dünyam” romanında cümhuriyyət dönəmi azadlıq mücadiləsinin bədii ifadəsi*, The X International Scientific Symposium dedicated to the 880th anniversary of Nizami Ganjavi “Science and Education: yesterday, today, tomorrow”, 23 January 2021, Stockholm, Sweden, p.63-66.

İxtisarlar

- ADİL - Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti.
- ADDL - Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti

Extended Summary

As an outstanding figure in Azerbaijani literature, People's writer Ismail Shikhly is one of the writers who is the most widely read in modern times, whose works are repeatedly published, whose name is mentioned in school textbooks, and about whom research papers have been written. Although the language of I. Shikhly is the topic of research, especially the language of the famous work "Deli Kur", the significance of his literary language for lexicography has been neglected.

This article analyzes Ismail Shikhly's literary language from a lexicographical point of view, explores the ways of using different types of dictionaries, especially explanatory dictionaries; The importance of compiling a dictionary of I. Shikhly's language is emphasized as an example of dictionaries of the writer's language, the compilation of which is important in Azerbaijani lexicography.

An interesting part of I. Shikhly's lexicon is the passive vocabulary which is not in the explanatory dictionary of the Azerbaijani language, but reader can come across it. Such words are sufficient and should be represented both in general dictionaries and in the author's vocabulary. For example: "**yahralanmak**"- to be cut in the form of a strip, to be cut and lined up in the form of a strip. "**zulla hat**"- a very tall type of hat made of curly fur. The hats of the soldiers of the XI Army were also called zulla hats because they reminded the people of the ancient type of hats. "**haykirmek**"- to shout, to scream.

I. Shikhly's language is rich in ethnographic vocabulary. In the works of Shikhly works, one can find a wide encyclopedic explanation of some words about the life, standards, customs and traditions of the people.

"**iy nalik**" (needle) - one of the traditions of Novruz holiday.

"**jidirhangı**" - not recorded in the explanatory dictionary. The name of percussion based music and dance performed in Jidir (horse) races.

"**diradoyma**" - although it is recoded only in the explanatory dictionary as the name of a play, it is also found as the name of a dance in I. Shikhly's language.

When compiling general explanatory dictionaries, it is sometimes necessary to use the works of four-five writers in order to cover all the meanings of the word in the language. I. Shikhly is able to capably demonstrate the possibilities of polysemy, provides vocabulary material to present the meaning of the word. The article describes an illustrative material on the use of the word heel in four meanings and the word root in three meanings.

Semantic expansion is a phenomenon that is very evident in the I. Shikhly language. Uncovering and providing lexicographical solutions for polysemous words that are not registered in dictionaries or equipped with explanatory material can have a qualitatively positive effect on future editions of dictionaries. For example, the word "*arish-argac*", which means warp and weft threads in carpets and other textile products, is a valuable find for general dictionaries, with another meaning "totally, completely" in I. Shikhly language. In the explanatory dictionary of the Azerbaijani language, it is seen that the word "*long-haired*" is used in the

sense of “woman with long hair, wearing long hair, growing out her hair”, as well as in the sense of *woman* from Shikhly’s work: *Don’t forget, justice for long-haired will prevail sooner or later*.

The article also traces the process of semantic enlargement as a result of metaphorization. In the language of I. Shikhly, both metaphors in classical literature and original figurative expressions were used. Sometimes several different metaphors are used in a sentence and form a metaphor system. I. Shikhly’s artistic language also has interesting oxymorons (combinations of contradictory concepts): The silence was deafening; the silence was ringed the ears, etc.

In our language, the frequency of metaphorical meanings of body organs such as *mouth, nose, feet, eyes and teeth* is high. In I. Shikhly language, we also encounter unique metaphors based on somatic members; eg. *bridge hub*.

The fact that Azerbaijan, which is an agglutinative language due to its morphological structure, has countless words based on known models, shows that the word formation process in the language is constantly developing. If there is no corresponding example in the dictionaries, the existence of these words is suspected. In this regard, I. Shikhly’s works are an inexhaustible resource for lexicography: **to be a mirror** - to look in a mirror; **stagnation** - taking a stagnant, motionless state; **distribute** - imperative form of the verb to distribute; **turban** - to wrap a turban on someone’s head, to cover their head with a scarf; **wrinkled** - wrinkled, folded (about the sleeve of the dress or the leg of the trousers); **caress** - arrange, etc.

The context of some of the corrections and complex words in I. Shikhly’s works can help correct the explanations given in the dictionary. Every living, for example, is described in the explanatory dictionary as “*insect*”. The explanatory material shows that the first component of this word is used *not* only in the sense of “insect”, but also in the sense of “monster, predatory animals”; word processing frequency is also sufficient.

It has become a tradition to give imitation words in lexicography. The lexicographic solution of phonetic words can be found in the work of M. Kaşgari called “*Divani Lughat-It-Turk*”, which is still accepted as the first example of Turkish lexicography. The imitation of the modern Azerbaijani language is evident in the word-rich work of I. Shikhly. In Shikhly’s language, not only imitation words, but also verbs and nouns based on them are mostly used.

Studying I. Shikhly’s creativity from a lexicographic point of view and revealing interesting language facts will serve to enrich the vocabulary corpus and to compile multi-volume general dictionaries.

